

Др Мирослав Милошевић,
ванредни професор Правног факултета
Универзитета у Београду

ПРОБЛЕМИ АГРАРНОГ ЗАКОНА ИЗ 111. ГОДИНЕ П. Х.*

Lex agraria из 111. године п. Х. је један од најстаријих римских правних споменика сачуваних у оригиналном облику. Иако је био предмет бројних истраживања, до данас су остали спорни многи аспекти његовог садржаја, као и његово место у развоју аграрних односа током римске републике. Аутор приказује досадашњи ток истраживања, основне спорне моменте у вези са законом и износи запажања о структури документа која могу да имају утицаја на његово тумачење.

Кључне речи: *Lex agraria*. – Аграрни закон. – *Ager privatus*. – *Dominium*. – Тиберије и Гај Грах.

Једна бронзана плоча, откривена у деловима вероватно још у средњем веку и већ у доба ренесансе сматрана значајним сведочанством о римском праву периода републике, до данас је остала предмет научног интересовања. На предњој страни плоче брижљиво је исписан закон о изнуђивању (*lex repetundarum*), а на другој, много немарније, текст закона посвећеног аграрним односима. Сачувани делови плоче представљају мање од половине оригиналне целине, а у оба текста недостају делови из којих би се могло утврдити ко су били предлагачи закона и када су изгласани. Ипак, остало је довољно података да се закони прецизно датирају: данас није спорно да закон о аграрним односима (*lex agraria*) потиче из 111. године пре Христа. У недостатку сагласности око могућег предлагача, обично се означава према години доношења, или као „епиграфски аграрни закон“ (*lex agraria epigraphica*).¹

* Рад је настао у оквиру научног пројекта Правног факултета Универзитета у Београду.

¹ C. I. L. 12, 200, 585; Bruns, *Fontes I* (1909), 73.

Закон би имао изузетну документарну вредност већ и због чињенице да је најобимнији и најпотпунији аутентични извор података о правном уређењу земљишних односа у доба републике. Посебну пажњу истраживача је, међутим, привукла околност да он је повезан с једном од најважнијих епизода у њиховом развоју, реформама браће Грах. Ипак, непостојање већег дела текста закона ствара велике тешкоће у његовој интерпретацији и отвара бројне могућности за различита виђења закона у оба поменута смисла.

I

Подаци о аграрном покрету Граха у литерарним изворима су оскудни, нарочито када је реч о правној димензији реформе, а, поред тога, и њихова објективност је начелно сумњива: ниједан антички писац није покушао да непристрасно и целовито прикаже Тиберијев *lex Sempronia agraria* из 133. године п. Х., његову обнову од млађег брата и делатност комисије која је реформу спроводила у дело. Најпоузданији изгледа Апијанов навод да је Тиберије Грах „... обновио стари закон да нико не може поседовати више од петсто југера; старом закону додаје и то да синови породице могу имати и половину ове мере, а остало да сиромасима разделе изабрани тријумвири...“² Реформа је, поред снабдевања сиромашних грађана имањима, изгледа имала за циљ и ликвидацију до тада доминантног система окупације државне земље и правну стабилизацију поседа у дозвољеним границама. Још је мање података о аграрном закону Гаја Граха, који је – што се види из епиграфског закона – несумњиво постојао. Ипак, истраживачи су углавном сагласни да је он само обновио закон старијег брата и наставио реформу која је, због реакције нобилитета, била десетак година у застоју.

Покрет браће Грах је окончан насилном Гајевом смрћу 121. године, а подаци о судбини аграрне реформе у наредним годинама су фрагментарни као и они који им претходе. Епиграфски аграрни закон, донет десет година касније, има своје место у тим збивањима и по природи ствари би био најзначајнији документ о њима. Али, он је непотпун и подложен различитим тумачењима, која траже упориште у другим изворима и настоје да га сместе у оквире неког целовитог погледа на „постграхански период“.

Апијан даје сумаран синтетички преглед догађаја значајних за судбину аграрне реформе: „Тако се свршила буна млађег Граха. Немного касније, би потврђен закон да власници могу продати земљу

² Appian. b. c. 1. 9. „Стари закон“ је по традицији *lex Licinia Sextia* из 367. год. п. Х.

око које се водио спор... Сиромасима је било још теже него раније, све док народни трибун Спурије Борије није донео закон да се земља више не дели већ да остане поседницима, под условом да плаћају порез народу, и тај новац да се дели појединцима... други народни трибун, не много касније, укину и порез... народ би лишен и прихода са земље и дељења хране и доношења закона, и то једва петнаест година после Граховог законодавства.³

У области аграрних односа, према овом наводу, покрет Граха окончан је доношењем три закона: једним је укинута првобитна забрана отуђивања парцела које су додељене сиромашним грађанима, другим је, како се може закључити, забрањено даље одузимање земље велепоседницима ради поделе сиромашнима, а уместо тога су били обавезни да плаћају вектигал; најзад, трећим законом је укинута ова обавеза. Слика, међутим, постаје компликованија када се узму у обзир и два Цицеронова податка о извесном *lex Thoria*, за које велика већина истраживача сматра да се морају односити на неки од ова три закона. То је најпре једна анегдота, коју је Цицерон унео у расправу *О говорнику*: „Али ништа не засмејава као оно што је неочекивано; за то има безброј примера, као онај старијег Апија који у сенату – када се расправљало о државној земљи и о Торијевом закону, и када је Лукул био нападан од оних који су говорили да је његова стока попасла државну земљу – рече: ‘Она стока није Лукулова, грешите’ – чинило се да брани Лукула – ‘ја мислим да је слободна: пасе где хоће’.⁴ Садржајнија је, и много чешће анализирана, кратка белешка о Спурију Торију из *Брута* (36, 136): *Sp. Thorius satis valuit in populari genere dicendi, is qui agrum publicum vitiosa et inutili lege vectigali levavit*. Утврђивање правога значења ове реченице постало је основ за критику Апијановог текста, и код неких аутора пресудно за оријентацију у тумачењу епиграфског аграрног закона.

II

Готово сви аналитичари закона из 111. године п. Х. сматрају да он мора бити један од три закона које помиње Апијан: отуда тумачење ових литерарних извора треба да допринесе осветљавању места епиграфског закона у контексту судбине аграрне реформе и, уопште, у развоју римског земљишног режима. За Апијанов списак, Цицеронову напомену из *Брута* и сачувани текст на бронзи заједничко је, осим епохе на коју се односе, помињање вектигала: Апијанов други закон га уводи, а трећи укида; Цицеронов Торије га је, зависно од

³ *Ibid.* 1. 27.

⁴ *Cic. de or.* 2. 70. 284.

тумачења, увео или укинуо; најзад, *lex agraria* у 19. и 20. реду садржи одредбу о вектигалу, али стање текста не дозвољава да се утврди како је ово питање уређено.

Најважније би, свакако, било утврдити како је гласила одредба о вектигалу у епиграфском закону: ако је он овде уведен или потврђен, онда је *lex agraria* други Апијанов закон и представља само прелазну фазу у изградњи класичног земљишног режима; уколико је њиме вектигал укинут, он је идентичан трећем Апијановом закону и, по свему судећи, камен темељац класичног правног уређења аграрних односа на тлу Италије. Тиме би он као извор података за данашња истраживања римског права био далеко важнији него у првој варијанти.⁵ Идентификација Цицероновог *lex Thoria* би, у том случају, решавала само проблем ауторства закона, што је од другостепеног значаја: али, будући да је сачувани епиграфски текст нејасан у погледу вектигала, од тумачења Цицеронових навода су се очекивале додатне индикације и на овом плану, нарочито због могућности да се иза Апијановог Спурија Борија крије погрешно именовани Цицеронов Спурије Торије.

Цицеронова белешка из *Брута* је у току ових анализа добила чак четири различите интерпретације. Према првој од њих, чији је аутор Момсен, реченица значи да је „Спурије Торије вектигалом ослободио *ager publicus* рђавог и некорисног закона.“ Иако граматички није идеално, ово тумачење, по мишљењу аутора, дозвољава да се (иначе непознати) Апијанов Борије идентификује као Торије: поред тога, за Цицерона је „рђав и некористан“ могао да буде само закон браће Грах, практично укинут другим (Боријевим) законом из Апијановог саопштења.⁶ Друго тумачење такође изједначава ова два закона, али Цицероновој реченици приписује другачији смисао: „Спурије Торије је ослободио *ager publicus* рђавим и бескорисним законом о вектигалу.“ У овој варијанти, дакле, сам *lex Thoria (Boria)* од Цицерона добија неповољну оцену, јер спасава државну земљу на правно неспретан начин.⁷ Али, аутори који прихватају једну од ових интерпретација, чак и независно од тога коју, нуде два различита „коначна

⁵ Ретка су мишљења да одредба о вектигалу нема одлучујући значај за стављање епиграфског закона у контекст Апијановог излагања: Гелцер, на пример, сматра да би за то било неопходно прецизно утврђивање природе вектигала који помињу један и други извор, као и на које категорије земљишта се примењивао (M. Gelzer, „J. Carcopino, Autour des Gracques“/rec./, *Gnomon* 5/1929, 658).

⁶ Th. Mommsen, „Lex agraria“, *Gesammelte Schriften I*, 70; F. De Martino, *Storia della costituzione romana, III²*, Napoli 1973, 29.

⁷ Тј. уводећи нову и нелогичну категорију земљишта, *ager privatus vectigalisque* (тако Каркопино, у G. Bloch et J. Carcopino, *Histoire romaine II, sect. I*, Paris 1929, 293; Упор. M. Gelzer, 659 и A. Burdese, *Studi sull'ager publicus*, Torino 1952, 98).

решења“ – наведено Момсеново и друго, по којем је *lex agraria* други Апијанов закон, односно *lex Thoria*, док би трећи био неки непознати закон, вероватно из 109. год. п. X.⁸

Друга два тумачења Цицероновог податка воде закључку да је *lex Thoria* трећи Апијанов закон и тиме имплицирају грешку у Апијановом навођењу ауторства (уколико се остане при уверењу да *Borius* није постојао и да треба уместо тога читати *Thorius*).⁹ Граматички прихватљивијим већина аутора сматра превод по којем је „Спурије Торије рђавим и бескорисним законом ослободио *ager publicus* од вектигала,“ али истим консеквенцама води и варијанта да је „ослободио *ager publicus* рђавог и бескорисног закона о вектигалу.“¹⁰ Али, ако се и усвоји да је *lex Thoria* трећи, а не други закон после Гаја Граха, тиме није решено питање ауторства епиграфског закона.¹¹

⁸ Момсена подржавају М. Weber, *Die römische Agrargeschichte*, Stuttgart 1891, 132 фн. 4; E. Kohnemann, *Zur Geschichte der Gracchenzeit*, Leipzig 1903, 52; Vančura, „Leges agrariae“, *Paulys Real-Encyclopädie d. klass. Wissenschaft(RE)*, XII, 1 (1924), 1177; F. Bozza, *La possessio dell'ager publicus*, I, Milano 1939, 33; A. Burdese, 97. За друго схватање в. Teruzzi, „Studi sulla legislazione agraria romana“, *Archivio giuridico „F. Serafini“*, 97/1927, 27 и даље; J. Carcopino, *Autour des Gracques*, Paris 1928, 229 (в. и G. Bloch et J. Carcopino, 292 и даље); Gelzer, 659; F. De Martino, 10 и 29. Последња три аутора у трећем Апијановом закону препознају *lex Mamilia etc.*, који често помињу списи агримензора и једном Цицерон (*de leg. 1. 21. 55*). Овај закон, раније редовно датиран у време Цицерона или чак Калигуле, E. Fabricius („Limitatio“, *RE*, XII, 1, 679) је ставио у 109. год. п. X., али не доводећи га у везу са Апијановим законима. Сачувани фрагменти *lex Mamilia* (Bruns, I, 95) имају сасвим технички карактер и тешко их је довести у везу са политичким законодавством из временас после Граха или са епиграфским текстом, било Фабрицијусово датирање тачно или не.

⁹ Д. А. Киришов („Аграрный закон 111 г. до н.э. и римская собственность на землю“, *Мнемон* 4/2005, 249 и даље) сматра прихватљивим да Апијан није погрешно и да је реч о различитим лицима...

¹⁰ O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1885, 434; E. Beaudouin, „La limitation des fonds de terre dans ses rapports avec le droit de la propriété, *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 17/1893, 671 фн. 1; R. Mashke, *Zur Theorie und Geschichte der römischen Agrargesetze*, Tübingen 1906, 86; L. Zancan, *Ager publicus*, Padova 1935, 66; E. D'Arms, „The Date and Nature of the *lex Thoria*“, *American Journal of Philology(AJP)*, 56/1935, 237.

¹¹ Аутори наведени у претходној фусноти, међутим, сматрају да је тиме *lex agraria* коначно стекао право на име *lex Thoria*; то је, уосталом, било доминантно уверење пре Момсеновог коментара, а касније су га подржали и M. Kaser, „Die Typen der römischen Bodenrechte“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. rom. Abt. (ZSS)* 62/1942, 16, F. T. Hinrichs, „Die *lex agraria* des Jahres 111. v. Chr.“, *ZSS* 83/1966, 253 фн. 2 и др. Дармс, међутим, на основу анализе унутрашње хронологије Цицероновог *Брута*, долази до необичног закључка да ни епиграфски закон ни *lex Thoria* немају везе са Апијановим законима, нити један са другим (E. D'Arms, 245; али A. E. Douglas, „The Legislation of Spurius Thorius“, *AJP* 77/1956, 376 и даље, користећи сличан поступак, изједначава *lex agraria*, *lex Thoria* и трећи Апијанов закон).

Значајну улогу у овим разматрањима поједини аутори су дали податку с краја Апијановог фрагмента, да је народ све изгубио „једва петнаест година после Граховог законодавства.“ Пре тога, он каже да је први закон донет „не много касније“ од смрти Гаја Граха, а други „не много касније“ од првог. Ако би се рачунало петнаест година од закона Гаја Граха, била би реч о 109–108. години пре Христа, што би био веома солидан аргумент за изједначење *lex agraria* с другим законом. Али, Апијан нигде не помиње било какав Гајев аграрни закон, па зато већина аутора петнаестогодишњи период рачуна од Тиберијевог закона из 133. године, и долази до закључка да је Апијан реформу сматрао окончаном после другог закона о којем говори, око 119–118. године. Али, сам Апијан констатацију да је народ све изгубио износи после навођења трећег закона, тако да је у целини овај хронолошки податак мало употребљив.¹²

Исцрпна дугогодишња расправа показала је, нажалост, да се филолошким анализама и логичким усаглашавањем литетарних података не може убедљиво реконструисати развој догађаја у „постграханском периоду.“ још мање се тиме решава питање ауторства епиграфског закона и његовог места у развоју римске аграрне организације.¹³ Одговоре на сва важна питања о овом документу треба, према томе, тражити у њему самом.

III

Као што је поменуто, закон је исписан неубичајено немарно: у тексту не постоје никакве ознаке целина или наслови одредби. Зато се наводе на једини могући начин – по редовима. Текст *lex agraria* се може поделити на три основне, по обиму неједнаке целине: од укупно сто пет редова, нешто више од четрдесет односи се на државну земљу у Италији, даљих педесет на земљишта у Африци, а остатак на земљиште добијено освајањем Коринта. Било да се закон посматра као документ о покрету Граха или као извор података о развоју аграрних установа, први део је неупоредиво значајнији него остатак текста; штавише, расправе су углавном концентрисане на првих двадесетак редова, у којима се уређују проблеми настали током спровођења аграрне реформе. Предмет овог дела закона одређен је опш-

¹² Неки аутори, на пример, сматрају да „петнаест година“ треба рачунати од престанка рада аграрне комисије, који стављају у 114. (E. Kornemann, 52) или у 112. год. п. X. (M. O. D. Caspari, „On Some Problems of Roman Agrarian History“, *Klio* 13/1913, 192).

¹³ Ово констатују L. Zancan, 62 и F. De Martino, 12 и 16, али ипак не одустају од таквих анализа. Они су, поред тога, довели у питање и смисао наизглед једноставних и јасних Апијанових навода о три закона (слично и J. Sarsorino, 264).

том формулом која се понавља на почетку већег броја одредаба: „Земљиште које је у Италији било државно у време конзула Публија Муција и Луција Калпурнија, осим оног земљишта које је законом Гаја Граха изузето и сачувано од поделе.“ Реч је, дакле, о земљиштима на којима је вршена аграрна реформа, које је било *ager publicus* 133. године п. Х. и које не спада у ону категорију (или категорије) земљишта које је држава намеравала да настави непосредно да искоришћава у фискалне сврхе.¹⁴ Према реконструкцији Теодора Момсена, на коју се ослањају готово сви каснији истраживачи, овај део закона садржи следеће одредбе: готово сасвим уништена *praescriptio* (први ред), набрајање земљишта која имају (или добијају) статус приватних (2–7. ред), о правном режиму ових земљишта (8–10. ред), о неколико специјалних случајева (11–15. ред), о потврди државине за власнике приватних земљишта (15–17. ред), о враћању државине изгубљене *vi, clam* или *precario* (18. ред), о вектигалу за приватна земљишта (19–20. ред) и о парцелама које су дате у замену за имања одузета при спровођењу реформе (20–24. ред).

Према томе, за оцену односа *lex agraria* према аграрној реформи и њеним резултатима најважнији је сам почетак текста. У том делу Момсен препознаје следеће категорије земљишта: 1) поседе која је Грахова комисија оставила дотадашњим неформалним окупантима (*veteres possessores*) у оквиру допуштеног максимума од 500–1000 југера;¹⁵ 2) парцеле асигниране колонистима Гаја Граха;¹⁶ 3) земљу дату у замену за ону која је одузета при колонизацији;¹⁷ 4) парцеле асигниране *viritim*, тј. без оснивања колонија, што је и био главни потез Тиберијеве реформе.¹⁸ У даљем тексту, до десетог реда, изложени су елементи јединственог правног режима који се примењује на све наведене категорије. Почетак ове одредбе проглашава правни статус свих наведених категорија: „Свако горе наведено земљиште, парцела и зграда... тако, како осталих приватних парцела, земљишта и зграда нека буде; и цензор који год буде нека учини да ово земљиште, парцела и зграда који по... и нека нико не учини да, чије оно земљиште, парцела и зграда по закону или плебисциту

¹⁴ У литератури углавном постоји сагласност да се овде мисли на *ager Campanus*.

¹⁵ Сачувани текст (2. ред), са неспорним допунама, гласи ... *quem quisque... vetus possessor sibi agrum locum sumpsit reliquitve, quod non modus maior siet, quam quantum unum hominem ex lege plebeive sc. sibi sumere relinquere licuit.*

¹⁶ 3. ред: *quem agrum locum quoieique de eo agro loco ex lege plebeive sc. Illvir sortito ceivi Romano dedit adsignavit, quod nom in eo agro loco est, quod ultr...*

¹⁷ 4. ред, сачувано је само *...redditus est.*

¹⁸ 5. ред: *... quod eius quisque agrei locei publicei in terra Italia, quod eius extra urbem Romam est, quod eius in urbe oppido vico est, quod eius Illvir dedit adsignavit, quod.*

треба или ће требати да буде... нека не доноси одлуку да неко од оних чије земљиште, парцела и зграда треба да буде по закону или плебисциту...“¹⁹

Ова одредба ствара извесне тешкоће за Момсенову реконструкцију. Он је сматрао да се њом земљишта која су додељивали Граси проглашавају приватним, јер су до тада била *ager publicus* (будући оптерећена вектигалом и забраном отуђења). Али, у 20. реду се помиње земља „приватна по закону или плебисциту, или по овом закону“ (*ex lege plebeive scito exve hac lege privatum factum est eritve*), што значи да су нека земљишта већ по *lex Sempronia* (Тиберијевом или Гајевом) добила приватни карактер, и то из ове групе, јер су сва каснија приватна *ex hac lege*.²⁰ С обзиром на то, намеће се закључак да треба изједначити *ager quei ex lege plebeive scito privatus factus est eritve* из 20. реда и *quoius eum agrum... ex lege plebeive scito esse oportet oportebitve* из 9–10. реда; из тога следи да су све наведене категорије биле приватне већ по *lex Sempronia*, и да у погледу њих *lex agraria* прописује (у 8–10. реду) само јединствени правни режим.²¹

Ово би било у складу са сугестијом литерарних извора, да је *lex Sempronia* имала за циљ стабилизацију свих поседа обухваћених аграрном реформом. Али, због тога се јавља друга тешкоћа за Момсенову реконструкцију. Немогуће је претпоставити да је до 111. године п. Х. реформа у целини спроведена, и да није више било старих поседа већих од законског максимума: томе се противе извори,²² а и општи ток борбе око реформе. Било да је једнак другом или трећем Апијановом закону, или различит од оба, *lex agraria* би морао да има неку одредбу о земљиштима која су остала *ager occupatorius*. Момсен их у закону не налази међу *agri privati*, а закон у 25. реду предвиђа да сва државна земља која преостане после његовог ступања на снагу (*post h. l. rog.*) добија својство јавних пашњака, које нико не може да заузме. У закону се, дакле, мора налазити одредба којом се стари поседи проглашавају приватним, јер су оба преостала решења – да их није ни било, или да су конфисковани и преворени у пашњаке – тешко замислива.

¹⁹ *Ager locus aedificium omnis quei supra scriptu[s] est... ita, utei ceterorum locorum agrorum aedificiorum privatorum est, esto; censorque queicomque erit fa[c]jito, utei is ager locus aedificium, quei e est; neive quis facito, quo, quoius eum agrum locum aedificium possessionem ex lege plebeive scit[fo ess]e oportet oportebitve, eum agrum ... eive quis de ea re ad senatum referto . . . sententiam deicito neive fert, quo quis eorum, quoium eum agrum locum aedificium posse[sio]nem ex lege plebeive scito esse oport[et] ...*

²⁰ В. 11–13, 13–14. и 20–23. ред.

²¹ До овог закључка дошао је L. Zancan, 80 и даље, а подржао га је М. Kaser, 151, који посебно наглашава сличност израза *quoius esse* и *meum esse* из цивилних формула.

²² По Апијану, други закон је забранио нове поделе земље, и тиме обуставио одузимање старих поседа.

Прихватљиво решење је да се овакви поседи препознају у првој нормативној одредби закона: изрази који су овде употребљени указују на то да су они настали једностраним фактичким актом (*quæ agrum locum vetus possessor sibi sumpsit reliquitve*), а и природно је да закон најпре уреди питања која су остала нерешена ранијим законом, на који се позива и чија решења потврђује.²³

Тиме, међутим, постаје неизвесно у којој одредби закона се помињу *possessiones* које су на основу *lex Sempronia* актом аграрне комисије сведене на максимум од 500–1000 југера и проглашене приватним. Казер и Бурдесе сматрају да су и оне имале своје место у оквиру одредби из 2–7. реда, али одустају од њиховог тачног лоцирања. Питање није од пресудног значаја, јер није спорно да су оваква имања постојала и да им је правни режим морао бити уједначен са осталим приватним земљиштима. Ипак, за боље разумевање структуре закона, а и за правну анализу његових ефеката, корисно је да се њихово место у тексту прецизно одреди. У том погледу индиције даје одредба о посебној заштити приватних земљишта, која заузима 15, 16. и 17. ред. Ту се најпре помињу парцеле асигниране коцком (*eius agri Illvir a. d. a. ex lege plebeive scito sortito quoi ceivi Roma...*), затим поседи асигнирани „старим поседницима“ (*quod eius agri Illvir a. d. a. veteri possessori prove vetere possessore dedit adsignavit reddidit*) и нека земљишта која се не могу идентификовати, али су свакако асигнирана (помиње се тријумвир). Распоред одредби у 3, 4. и 5. реду је сасвим сличан: најпре парцеле асигниране коцком, затим текст од којег је сачувано само (*red*)ditus est и најзад поново асигнирана земљишта. Ова правилност није промакла Момсену, јер је њу имао на уму када је допуњавао оштећене делове 15, 16. и 17. реда: трећи ред је усклађен са петнаестим, пети са 16–17, а једино у четвртном реду реконструира *a Illviro datus commutatus redditus*, док на одговарајућем месту у одредби о заштити стоји *veteri possessori datus adsignatus redditus*. При том и сам констатује да је такав четврти ред непотребна антиципација 20–23. реда.

Зато је вероватније да се у четвртном реду налазила одредба о поседима које је старим окупантима доделила аграрна комисија на основу закона браће Грах, пошто их је свела на дозвољени лимит од 500–1000 југера. На тај начин, трећи, четврти и пети ред епиграфског закона излажу целокупне ефекте аграрне реформе, а претходи им други ред који окончава „незавршени посао“. Од значајнијих питања, остаје неразјашњено само која одредба закона уређује положај сиромашних асигнатара, у чијем интересу је реформа и покренута. Момсен их је сместио у пети ред, уз редуковане *possessiones*, јер је сматрао да трећи, у којем се помиње додела парцела коцком, има у

²³ M. Kaser, 11 фн. 2 и A. Burdese, 88, који предлаже и убедљива објашњења изрази *prove vetere possessore* и *sumpsit reliquitve*.

виду само асигнације у колонијама. Али, ово решење је само последица његовог строгог разликовања колонијалних и „обичних“ асигнација, које није неспорно у науци: вероватније је да се у трећем реду – првом, када је реч о одредбама *lex agraria* које потврђују резултате реформе – говори о њеном најважнијем резултату.²⁴

IV

Уз наведене корекције долази се до следеће реконструкције садржаја оног дела епиграфског законкоји се односи на реформе браће Грах:

1. *Praescriptio* (први ред);

2. Окупирана земљишта не која је требало да се примени *lex Sempronia*, али која аграрна комисија (*Illviri*) није до 111. год. п. X. узела у разматрање, постају *ager privatus* под истим условима као и велепоседи које је комисија ускладила са законом (2. ред);

3. Резултати рада аграрне комисије – парцеле асигниране сиромашним грађанима, на одузетим деловима велепоседа и у колонијама Гаја Граха (3. ред), велепоседи редуковани у оквире дозвољеног максимума и враћени држаоцима као *ager privatus* (4. ред) и земљишта асигнирана изван Рима (?), чији карактер се не може утврдити (можда парцеле додељене или враћене ситним поседницима чија имања су стицајем околности укључена у активност комисије – 5. ред);

4. Одредбе којима се потврђује и прецизира правни режим свих наведених земљишта. Она су *ager privatus*, налаже се њихов упис у ценз, наводи се аналитичка формула садржине права које припада концесионару (*uti, frui, habere, possidere*) и забрањује се евентуална промена овог режима (6–10. ред; могуће је, како претпоставља Момсен, да је укључена и одредба о слободном промету ових земљишта);

5. Потврда дотадашњег режима парцела додељених лицима која одржавају путеве (*viasii vicani*, 11–13. ред); признање приватног карактера окупационим поседима до 30 југера који су формиран пре доношења овог закона (13–14. ред); одредба о пашњацима приступачним ограниченом кругу лица (*agri compascui*, 14–15. ред);

6. Посебна заштита поседа формираних делатношћу аграрне комисије (15–17– ред);

7. Одредба о враћању државине ималаца тих поседа (18. ред);

8. Одредба о вектигалу, нејасног садржаја (19–20. ред);

²⁴ В. Ф. Т. Hinrichs, 260 и даље.

9. Уређење правног положаја земљишта замењених приликом оснивања колонија (20–24. ред);

10. Проглашење свих земљишта, која и после овог закона остану *ager publicus*, јавним пашњаком чија је окупација забрањена (24–25. ред).

Велики број детаља, па и таквих који би могли битно да утичу на разумевање текста закона, остаје и даље неизван. При томе није једини проблем физичко стање документа, већ и законска терминологија: често делови текста, око чије реконструкције је постигнута сагласност, изазивају спорове везане за интерпретацију. Закон није само основни извор података о судбини реформе браће Грах – он је најважније сведочанство о правним механизмима реформе, о променама које је донела римским схватањима аграрног уређења, о реакцији на реформу и, најзад, о земљишном праву свог времена у целини. Истраживачи који су се бавили једним од ових питања нису могли да избегну остала, и због тога се савремено стање изучавања закона своди на непрегледни низ испреплетаних суптилних хипотеза.

V

Најмање спорни могли би да буду закључци о односу закона према делатности браће Грах. У њему нема ни једне одредбе која укида или мења било који до тада постигнути резултат реформе. Проглашавајући поседе који не прелазе законску површину од 500–1000 југера приватним, он наставља, бар формално, политику коју су заступали Граси. Из његовог целокупног садржаја, међутим, несумњиво произлази намера да се стави тачка на радикалне промене које су му претходиле. Тиме што је, по свему судећи, ослободио ситне концесионаре ограничења у располагању стеченим парцелама, закон је ишао у сусрет потребама тржишне привреде која је постајала доминантно обележје епохе; али, истовремено је отварао врата накнадној, неосетној ликвидацији ситног поседа и формирању латифундија.

Да ли изложени садржај закона указује на његово место у низу закона који су уследили после смрти Гаја Граха? Основни утисак је да његова комплексност и свеобухватност превазилазе једноставна решења о којима нас обавештава Апијан. Свакако, у тренутку када је донет, могла је да привуче пажњу само једна одређена одредба: чињеница је да закон највећим делом потврђује и реализује раније мере. Посматран на тај начин могао би да одговара било којем од три поменута закона. Одобрење располагања асигнираним парцелама је вероватно, а одредбу о вектигалу сигурно садржао, али се њен смисао не може утврдити.

Неки аналитичари су, међутим, сматрали да је то могуће учинити посредно, анализом правног режима земљишта која закон уређује и његовим стављањем у контекст познатих особина римског права. Идеја оваквог приступа је да се закон посматра као документ који у једној специфичној материји примењује постојеће правне установе и правила: иако његова особена терминологија није непосредно компатибилна са оном која је позната из правничких текстова, иза ње би морали да се крију стандардни појмови римског права – или, уколико то није случај, неки други нормативни поредак, који се, по правилу, идентификује са фискалним и управним механизмима римске државе. Таква анализа обухвата целокупну проблематику за коју је *lex agraria* релевантан извор података – реформу браће Грах и њен епилог, технику аграрног законодавства и правно уређење аграрних односа у целини. Иако на први поглед обећава, овај метод до сада није дао убедљиве резултате. Примера ради, Де Мартино – полазећи од уверења да је (квиритска) својина крајем II века п. Х. била довршен концепт – сматра да би је закон, ако је додељује некој категорији држалаца, само именовано и тиме подразумевао све њене правне последице. Пошто закон не помиње својину, већ права концесионара *agri privati* означава аналитичком формулом,²⁵ Де Мартино закључује да они немају својину на парцелама; како нема неких других разлога да им се својина ускрати – неутуђивост парцела је укинута другим Апијановим законом, а могућност опозива концесије већ законом Тиберија Граха – једино остаје могућност да су парцеле оптерећене вектигалом и зато неподобне за својину. *Lex agraria* је, према томе, увео или потврдио обавезу плаћања вектигала, и тако је идентичан другом Апијановом закону.²⁶ Казер, напротив – остављајући по страни место аграрног закона у (пост)реформском процесу – сматра да термин *ager privatus* сам по себи имплицира својину и познати цивилни правни режим, без обзира на евентуална спољашња административна ограничења и терете.²⁷

У последње време је знатно обновљено интересовање за преиспитивање римских аграрних односа на основама које нуди епиграфски закон. Централно место у том оквиру припада обимној монографији о *lex agraria* италијанског романисте Сакија.²⁸ Аутор је уобичајену филолошку и догматску анализу подредио широком историјском погледу на развој низа појмова који чине основно ткиво закона – почевши од *terra Italia, publicus, privatus, ager* итд., до кон-

²⁵ *Utī frui habere possidere*, 7–10. ред.

²⁶ F. De Martino, 17 и сл.

²⁷ M. Kaser, 6 и даље.

²⁸ O. Sacchi, *Regime della terra e imposizione fondiaria nell'età dei Gracchi. Testo e commento storico della legge agraria del 111 a.C.*, Napoli 2006.

кретних правних квалификација појединих односа које закон уређује. Коначни резултат је закључак да се аграрно уређење, правно уобличено законом, не може посматрати кроз оптику класичних правних установа, јер обележава једну етапу у изградњи тих установа. Посебно, не може се рећи да је *ager privatus* земља у „квиритској својини“, нити да није – јер је у току процес изградње самог појма својине, бар када је реч о њеној примени на непокретне ствари.²⁹ Иако изазива извесне сумње радикалним померањем формирања цивилних својинских инструмената на сам крај републике, ово схватање несумњиво показује да документарна вредност *lex agraria* још ни издалека није исцрпена.

Miroslav Milošević

Assistant Professor

University of Belgrade Faculty of Law

LEX AGRARIA OF 111 B. C.

Summary

Agrarian law of 111 B. C. is one of the earliest Roman legal documents that are available nowadays in their original form. Whereas the Law was the subject of numerous studies, many of its aspects remained obscure, and its place in the development of the agrarian relations in the Roman Republic is still arguable. In this article, the author explicates the current state of research, clarifies major divisive points of its meaning and puts forward some observations on the structure of the document that may possibly improve its interpretation.

Key words: *Lex agraria*. – *Agrarian law*. – *Ager privatus*. – *Dominium*. – *Tiberius and Gaius Gracchus*.

²⁹ *Ibid.*, нарочито 166 и даље; В. и О. Сакки, Т. Г. Мякин, *Аграрный закон 111 г. до н. э.*, http://www.nsu.ru/classics/makin/lex_torr_intro.htm – 12. новембра 2007). Слично већ Д.А. Киришов, 253 и даље.